

Dezintegracja struktur wywiadowczych Związku Sowieckiego po 1991 roku – ujęcie historyczne i ocena skutków tego zjawiska

DOI: 10.15290/sp.2023.31.06

Abstrakt Koniec „zimnej wojny” to czas zmian systemowych i restrukturyzacji rosyjskich instytucji wywiadowczych oraz struktur tego typu w innych krajach Wspólnoty Niepodległych Państw. Artykuł identyfikuje kierunki zmian i najważniejsze elementy, które wpłynęły na ewolucję struktur i sposobów działania rosyjskich instytucji wywiadowczych po 1991 r. Odnosi się też do najważniejszych elementów tych zmian: zasad działania instytucji o charakterze wywiadowczym, wymiaru organizacyjnego oraz obszaru działań operacyjnych i analitycznych, w tym wykorzystania nowych metod, technik i narzędzi.

Słowa kluczowe Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich, Federacja Rosyjska, KGB, FAPSI, SWR, FSB, GRU, FSO, pucz Janajewa

Abstract The end of the Cold War marked a period of substantial changes in the global political system, but also a moment of transformation of the Russian Federation and CIS states' intelligence. This article identifies the key elements that have influenced the evolution of Russian intelligence structures and doctrines since 1991. It delves into the fundamental aspects of these changes: the principles governing intelligence institutions, organizational dimensions, and the scope of operational and analytical activities, encompassing the adoption of new methods, techniques, and tools.

Key words Soviet Union, Russian Federation, KGB, FAPSI, SVR, FSB, GRU, FSO, Yanayev coup

Wstęp

15 IV 2022 r. sekretarz stanu USA, Antony Blinken, przekazał swoim europejskim partnerom w NATO, że jego zdaniem rosyjska inwazja na Ukrainę potrwa nawet do końca 2022 roku¹. A przecież miało być zupełnie inaczej...

Dwa dni po rozpoczęciu działań w Ukrainie przez siły zbrojne Federacji Rosyjskiej rządowa agencja prasowa *RIA-Novosti* opublikowała na swojej stronie internetowej (i po kilku minutach usunęła z portalu) artykuł *Rosja tworzy nowy porządek świata*. Autor, Piotr Akopow, wychwalał w nim Władimira Putina za rozwiązanie „problemu ukraińskiego” i doprowadzenie do powrotu Kijowa do obszaru cywilizacji rosyjskiej. Sugerował on również, że zwycięstwo jest już w zasięgu ręki i że bardzo szybko zostanie obalony rząd w Kijowie².

¹ Portal CNN Politics 2022.

² P. Akopow 2022.

Moskwa uwikłała się jednak w długotrwały konflikt oraz naraziła swoje siły zbrojne na znaczne straty ludzkie i w sprzęcie. Doprowadziła do uruchomienia dużych ruchów migracyjnych i powstania miliardowych strat w Ukrainie. W odpowiedzi państwa zachodnie uruchomiły dużą liczbę sankcji politycznych i ekonomicznych, co odbija się na rosyjskiej gospodarce oraz szeroko zakrojoną pomoc, w tym wojskowo-techniczną, dla Ukrainy.

W wymiarze militarnym Rosja poniosła szereg porażek taktycznych i operacyjnych. Nie osiągnęła panowania w powietrzu, a próby przeprowadzenia desantów śmigłowcowych w celu opanowania kluczowych lotnisk zakończyły się niepowodzeniem. Nie udało się również zająć większości dużych miast na kierunkach głównych uderzeń. Rosja nie doceniła przy tym woli ukraińskiego oporu oraz źle oceniła poziom gotowości, liczbę i stan uzbrojenia, wyposażenia i sprzętu wojskowego sił zbrojnych Ukrainy. Do tego doszły problemy logistyczne, a także te związane z wykorzystaniem środków rozpoznania, wywiadu, walki radioelektronicznej i efektywnością działań w cyberprzestrzeni.

Dużą część tych problemów można przypisać skutkom niewłaściwej realizacji zadań przez rosyjskie struktury rozpoznawcze i instytucje wywiadowcze, w tym także ich pionierzy analityczno-informacyjne. Należy się dodatkowo poważnie zastanowić, czy jest to jedynie porażka wywiadu jako czynnika instytucjonalnego, czy też wynik nadmiernego upolitycznienia tego typu elementów. Jest bardzo prawdopodobne, że pojawiające się problemy wynikają z braków organizacyjnych struktur rozpoznawczych i instytucji wywiadowczych, niskiego poziomu jakości ich pracy i źle pojętego współzawodnictwa w rosyjskiej „wspólnocie wywiadowczej”.

Można spodziewać się, że po zakończeniu konfliktu kraje europejskie podejmą szeroko zakrojone prace badawcze w obszarze działań rosyjskich struktur rozpoznawczych i instytucji wywiadowczych. Tak stało się w USA po atakach 11 IX 2001 r. I pewnie tak jak w tamtym przypadku – badania zajmą wiele lat, jeżeli nie całą następną dekadę. Teraz można już jednak rozpoczynać rozpoznawanie zagadnień związanych z organizacją i działaniami rosyjskiego wywiadu w wymiarze historycznym. Nie jest to bowiem pierwsza tego typu sytuacja w dziejach Rosji.

Przegląd literatury przedmiotu

Przez ponad 30 lat badacze, reprezentujący różne dziedziny i dyscypliny naukowe, realizowali projekty mające na celu identyfikację czynników, które doprowadziły do rozpadu Związku Sowieckiego i powstania nowych struktur państwowych. Tylko w samej Federacji Rosyjskiej ukazało się na ten temat do tej pory ponad 300 książek, opublikowano ponad 3000 artykułów oraz przedstawiono, w procedurach awansu naukowego, ponad 20 ważnych dysertacji.

Liczbę publikacji na ten temat poza granicami Rosji należy szacować co najmniej na takim samym poziomie³.

Materiały te można podzielić na dwie główne grupy. Na pierwszą składają się elementy przedstawiające dezintegrację bloku państw komunistycznych jako kombinację czynników losowych, zdarzeń zewnętrznych i błędów popełnianych przez przywódców partii komunistycznej. Publikacje takie opisują głównie lata od 1985 do 1991, do chwili rozpadu ZSRS⁴.

Na uwagę w tym zakresie zasługują przede wszystkim prace A.S. Barsenkowa (w języku ros. *Istoria Rossii: 1938–2002; История России: 1938–2002*, Moskwa, Aspekt-Press 2003); F. Colemana (*The Decline and Fall of the Soviet Empire: Forty Years that Shook the World, from Stalin to Yeltsin*, Nowy Jork, St. Martin's Press 1996) oraz A. Dallina (*Causes of the Collapse of the USSR*, „Post-Soviet Affairs” Vol. 8, 1992, No. 4).

Druga obejmuje prace, których autorzy uważali problemy Związku Sowieckiego za naturalny wynik procesów historycznych, opisywanych w wymiarach politycznym, ekonomicznym, kulturowym i społecznym. Podejmowali oni próby systemowej analizy sytuacji zarówno na Kremlu, jak i w republikach związkowych. Były one realizowane na trzech poziomach: makro – badanie uwarunkowań dezintegracji państwa; na poziomie ogólnym – dociekania przyczynowo-skutkowe z wykorzystaniem badań czynników strukturalnych; mikro – szczegółowa analiza dostępnych danych i informacji. Wybór trybu realizacji był we wszystkich tych przypadkach powodowany głównie wynikiem ich oceny metodologicznej i konceptualnej użyteczności⁵.

Zagadnienia te badali w szczególności A.J. Motyl (*Totalitarian Collapse, Imperial Disintegration, and the Rise of the Soviet West: Implication for the West. The Rise of Nations in the Soviet Union. American Foreign Policy and Disintegration of the USSR*, Nowy Jork, Council on Foreign Relations Press 1991), nieodżałowany Richard Pipes (*The Fall of the Soviet Union. The Collapse of Communism*, Stanford, Hoover Institution Press 1999) oraz w Polsce prof. Marek Kornat (*Sowiecki totalitaryzm w myśli historycznej Richarda Pipesa*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” t. 53, 2018, nr 2, s. 17–31).

W wymiarze studiów wywiadowczych prace dotyczące rosyjskich struktur rozpoznawczych i instytucji wywiadowczych można podzielić na trzy kategorie. Pierwsza – to opisy sposobów działania poszczególnych elementów rosyjskiego wywiadu; druga – to publikacje odnoszące się do historii sowieckiego rozpoznania i wywiadu; trzecia – materiały odnoszące się do obecnych problemów rosyjskich służb wywiadowczych⁶.

³ Mironow 2021, s. 132–147.

⁴ Aleksiejew 2003, s. 3–20.

⁵ Wdowin 2011.

⁶ Ateş 2020, s. 323–324.

W tych przypadkach na szczególną uwagę zasługują publikacje Julie Anderson (*The Chekist Takeover of the Russian State*, „International Journal of Intelligence and Counterintelligence” Vol. 19, 2006, issue 2, s. 237–288), Amy W. Knight (*Spies Without Cloaks: the KGB’s Successors*, Princeton 2006) oraz Ulfa Walthera (*Russia’s Failed Transformation: The Power of the KGB/FSB from Gorbachev to Putin*, „International Journal of Intelligence and Counterintelligence” 2014, Vol. 27, Issue 4, s. 666–686).

Na podstawie tych materiałów można pokusić się o dokonanie oceny wpływu wydarzeń mających miejsce w tym czasie na poziom jakości działania rosyjskiego wywiadu, a także podjąć próby wskazania, które elementy obecnie wpływają w największym stopniu na możliwości działania i jakość prowadzonych przez rosyjskie struktury rozpoznawcze i instytucje wywiadowcze operacji.

Wymiar metodologiczny

Zagadnienia związane z wywiadem ZSRS wymagają szczegółowego przeanalizowania źródeł, w których można także odnaleźć opisy struktur rozpoznawczych i wywiadowczych, oraz zidentyfikowanych w nich problemów. Podejście do takich materiałów powinno być więc i było zarówno deskryptywne, jak i analityczne. Do opisu i ewaluacji badanych kwestii konieczne były synteza funkcjonalna i logiczna najważniejszych elementów, wykorzystanie porównań i analogii oraz abstrahowań izolujących i generalizujących.

Tylko bowiem takie zintegrowane działania pozwalają na identyfikację najważniejszych obszarów. Były one prowadzone w trzech wymiarach: funkcjonalnym, operacyjnym i organizacyjnym. Opis, analiza i ocena zmian w pierwszym wymiarze odnosiły się do procesów i procedur identyfikacji najważniejszych zagrożeń dla państwa oraz priorytetyzacji zadań dla poszczególnych elementów wywiadu i kontrwywiadu. Wymiar operacyjny działania struktur rozpoznawczych i instytucji wywiadowczych to metody, techniki i narzędzia wykorzystywane do realizacji postawionych przed nimi zadań. Organizacyjny odnosi się do opisu, analizy i oceny zmian organizacyjnych i strukturalnych, powstawania, restrukturyzacji lub likwidacji poszczególnych jednostek i komórek organizacyjnych, czy nawet całych instytucji. Funkcjonalny to ustalenie, opis i analiza zasad działania, współdziałania oraz współpracy struktur rozpoznawczych i instytucji wywiadowczych.

Publikacja ta jest kolejnym etapem prac nad przygotowaniem podstaw do prowadzenia w Polsce studiów nad działaniami wywiadowczymi – w dziedzinie nauk społecznych i dyscyplinie nauk o bezpieczeństwie. Działania takie mają za zadanie tworzenie warunków, by właściwie rozumieć przeszłe wydarzenia, objaśniać teraźniejszość i dobrze przewidywać przyszłość, budować

efektywne struktury informacyjne, przygotowywać użyteczne dokumenty organizacyjne i planistyczne, a także wypracowywać elementy dotyczące priorytetyzacji kierunków działania oraz oceny efektywności wykonywanych zadań, także naukowych.

Sytuacja po rozpadzie Związku Sowieckiego

Do 24 X 1991 r. kierunki działania KGB określał nadany 9 I 1959 r. *Statut Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego przy Radzie Ministrów ZSRS*. Głównymi zadaniami nałożonymi na KGB były: działalność wywiadowcza i kontrwywiadowcza, zabezpieczenie najwyższych organów władzy państwowej ZSRS i jej republik oraz innych organów władzy w niezbędne informacje związane z bezpieczeństwem państwa, kwestiami socjalno-ekonomicznymi, przemysłem obronnym i postępem naukowo-technicznym, polityką zagraniczną i sytuacją wewnętrzną. W zakres obowiązków KGB wchodziła również prewencja, walka z przestępczością, prowadzenie śledztw w sprawach znajdujących się w gestii organów bezpieczeństwa, walka z terrorem i zorganizowaną przestępczością dotyczącą problematyki bezpieczeństwa, ochrona tajemnic państwowych i systemów łączności, ochrona granic ZSRS oraz przygotowanie stanowisk kierowania państwem oraz siłami zbrojnymi w trakcie wojny⁷.

Gdy Gorbaczow powrócił do Moskwy 21 VIII 1991 r., jego możliwości działania były już mocno ograniczone. Szefem KGB został Wadim Wiktorowicz Bakatin, którego kandydatura była akceptowana przez Borysa Jelcyna. 11 IX powstała Rada Koordynacyjna KGB⁸. 26 IX Gorbaczow zdecydował o zmianie elementów KGB w Moskwie w struktury KGB Federacji Rosyjskiej. 22 X 1991 r. Rada Państwa SSSR podjęła decyzję o likwidacji KGB SSSR i ustanowieniu Międzyrepublikańskiej Służby Bezpieczeństwa, Centralnej Służby Wywiadowczej oraz Komitetu Łączności Rządowej. 24 X pojawił się dekret Prezydenta o powstaniu Międzyrepublikańskiej Służby Bezpieczeństwa⁹. 8 XII 1991 r. prezydent Federacji Rosyjskiej Borys Jelcyn doprowadził do powstania Wspólnoty Niepodległych Państw¹⁰.

Obecnie rosyjską „wspólną wywiadowczą” tworzy kilkanaście instytucji, które należy identyfikować w ten sposób ze względu na możliwość posiadania uprawnień do prowadzenia działań operacyjno-rozpoznawczych. Wskazuje je ustawa *O działalności operacyjno-rozpoznawczej* z 12 VIII 1995 r., nr 144-FZ.

⁷ Kraj 2018, s. 177–178.

⁸ Ukaz Prezydenta SSSR ot 11.09.1991.

⁹ Ukaz Prezydenta SSSR ot 24.10.1991.

¹⁰ Nazwa Federacja Rosyjska obowiązuje od 26 XII 1991 r., od kiedy zostało rozwiązane ZSRS oraz RFSRS. Od 17 IV 1992 r. termin FR można stosować równorzędnie z określeniem Rosja.

Zgodnie z jej zapisami do prowadzenia tego typu działań są uprawnione jednostki:

- organów spraw wewnętrznych;
- organów Federalnej Służby Bezpieczeństwa;
- organów Federalnej Służby Ochrony;
- organów celnych Federacji Rosyjskiej;
- Służby Wywiadu Zagranicznego;
- Federalnej Służby Wykonywania Kar;
- organów Federalnej Służby Kontroli Obrotu Narkotykami.

Jako służby specjalne w FR można zatem wskazać następujące instytucje:

- Federalna Służba Bezpieczeństwa;
- Służba Wywiadu Zagranicznego;
- Główny Zarząd Wywiadowczy Sztabu Generalnego SZ FR (GRU);
- Federalna Służba Ochrony;
- Federalna Służba Kontroli Obrotu Narkotykami.

Część badaczy zalicza także do tej grupy Główny Zarząd Programów Specjalnych Prezydenta FR, który ma realizować zadania związane z przygotowaniem mobilizacyjnymi i zarządzaniem kryzysowym w czasie wojny i sytuacjach nadzwyczajnych¹¹.

Obecnie można, a nawet należy, zastanawiać się nad kwestią, jaką rolę odgrywały i odgrywają rosyjskie służby specjalne w systemie kierowania państwem. Trzeba też przemyśleć zagadnienie, czy duża liczba struktur rozpoznawczych i instytucji wywiadowczych służy budowie systemu autorytarnego i wzmocnieniu pozycji Rosji na arenie międzynarodowej, czy też wskazuje na postępującą dezintegrację struktur Federacji? Koniecznie należy także zbadać, jak sytuacja po 1991 r. wpłynęła na obecną kondycję rosyjskich służb specjalnych.

Prezydent Jelcyn i jego najbliższe otoczenie, w tym obecnie bardzo medialnie głośny Andriej Kozyriew (ówczesny minister spraw zagranicznych), dążyli bowiem głównie i za wszelką cenę do utrzymania znaczenia Moskwy w wymiarze geopolitycznym i zachowania spokoju wewnętrznego. Do tego potrzebny im był potencjał rosyjskiego wywiadu, kontrwywiadu, służb bezpieczeństwa oraz ochrony porządku publicznego.

Zamierzali utrzymać silne rosyjskie wpływy co najmniej w tak zwanej „przestrzeni post-sowieckiej”, czyli „bliższej zagranicy”, jak też odbudować potencjał ekonomiczny państwa. Nie powinno być więc dla nikogo niespodzianką, że doszło do takiego rozwoju sytuacji w Ukrainie.

¹¹ Darczewska 2013, s. 7-10.

Koncepcja „bliskiej zagranicy” (ros. *Ближнее зарубежье*) pojawiła się po rozpadzie ZSRS, chociaż nie została oficjalnie sformalizowana. Odnosiła się do byłych republik sowieckich, Ukrainy, Białorusi, Kazachstanu, państw bałtyckich i Mołdawii. Opiera się na założeniu, że Rosja może i powinna mieć w tym obszarze wyłączne wpływy i możliwości działania. Idea „rosyjskiego świata” (ros. *Русский мир*) to już szerszy i wielowymiarowy geopolityczny motyw, który ma za zadanie doprowadzić do zmiany sytuacji politycznej w regionie. W języku rosyjskim zwrot „Russki Mir” jest niejednoznaczny. Mir (ros. *Мир*) to zarówno „świat”, jak i „pokój”, co może sugerować powrót do imperialnych ambicji i dążeń osiągnięcia, według opinii rosyjskich, przynajmniej rubieży rzeki Dniepr.

Wymiar funkcjonalny

Po dokładnym przestudiowaniu literatury przedmiotu oraz zapoznaniu się z wynikami dyskusji nad zagadnieniami rosyjskiego wywiadu i kontrwywiadu w czasie kolejnych seminariów i sympozjów można wskazać na co najmniej dwa, najważniejsze kierunki rozwoju rosyjskich służb wywiadowczych.

Należy pamiętać, że KGB nie udało się właściwie i terminowo przewidzieć nadchodzącego końca „zimnej wojny” i rozpadu ZSRS. Służba koncentrowała się za to na pilnowaniu ideologicznej czystości systemu. Sowieccy politycy zdawali sobie sprawę, że organizacja ta jest mało wydajna i należy podejmować działania ukierunkowane na jej modernizację i restrukturyzację. Część uważała nawet, że to głównie tego typu niedostatki doprowadziły do rozpadu Związku Sowieckiego¹². Komisja powstała do oceny działań KGB w czasie puczu potwierdziła, że odegrała ona główną rolę w organizacji i przeprowadzeniu tego wydarzenia. Do tego doszedł chaos oraz problemy polityczne, etniczne, społeczne i ekonomiczne w Litwie, Azerbejdżanie i Kirgistanie¹³.

Jednym z najważniejszych problemów KGB były niedostatki w pracy analitycznej, mała wydajność struktur informacyjnych, niska jakość produktów wywiadowczych, ale przede wszystkim swoista kultura niedoceniań analiz, ocen i prognoz przez osoby kierujące pracą wywiadu i kontrwywiadu. Trudno się więc dziwić, że odbiorcy na poziomie politycznym postępowali podobnie. Tysiące oficerów operacyjnych wspierało ledwie dwie setki analityków. Byli oni nie tylko odpowiedzialni za przygotowanie produktów analityczno-informacyjnych, ale także za edycję i redakcję meldunków pionów operacyjnych.

¹² Pringle 1998, s. 175–184.

¹³ Walther 2014, s. 666–686.

Na przykład w raporcie rocznym KGB z 1985 r. pojawiła się informacja, że tylko 186 z 8000 meldunków zostało opracowanych analitycznie¹⁴.

Kolejną z kwestii była nadmierna ideologizacja KGB, co oczywiście wpływało na tempo i jakość pracy tej organizacji. Kierownicy jednostek organizacyjnych skupiali się na ochronie interesów partii komunistycznej i jej funkcjonariuszy przy wykorzystaniu wszelkich możliwych środków. KGB służył nie państwu, a partii¹⁵. Nawet działania wywiadu poza granicami kraju w dużej mierze koncentrowały się na eliminacji przeciwników reżimu. I to nie wszystko – jak wskazała wspomniana już Komisja, KGB, a głównie Pierwszy Zarząd Główny (wywiad) pomagał w ukrywaniu, także na Zachodzie, pieniędzy sowieckich elit oraz wspierał tworzenie przedsiębiorstw, które miały w tym pomagać. KGB założył na przykład około 600 firm w różnych państwach Europy Zachodniej.

Taka sytuacja doprowadziła do tego, że po zakończeniu „zimnej wojny” w Rosji politycy i funkcjonariusze wywiadu podjęli działania, które miały doprowadzić do znacznych zmian w doktrynie działań wywiadowczych, w tym modyfikacji metod, technik i narzędzi, jak też odizolowania wyższych oficerów na kierowniczych stanowiskach od wpływu na bieżącą politykę. W rezultacie prezydent Jelcyn skłonił się do idei posiadania przez państwo kilku mniejszych struktur wywiadowczych, zamiast potężnej politycznie i przeideologizowanej organizacji, jaką był KGB.

Wymiar operacyjny

Zmiany w wymiarze funkcjonalnym wymagały daleko idącej dezideologizacji struktur rozpoznawczych i instytucji wywiadowczych, a także zajęcia się nowymi typami zagrożeń dla bezpieczeństwa Rosji, na przykład tych w wymiarze finansowym oraz walką z terroryzmem. Oznaczało to również konieczność relokacji sił i środków, aby maksymalizować efektywność zwalczania nowych typów zagrożeń.

Zamiast ścigania przeciwników systemu komunistycznego w kraju i poza jego granicami, wywiad i kontrwywiad miały skupiać się na walce z terroryzmem, na zorganizowanej przestępczości, nielegalnych działaniach finansowych oraz prowadzeniu działań mających na celu pozyskanie danych i informacji o najnowszych materiałach i technologiach. Służba Wywiadu Zagranicznego, następcą I Zarządu Głównego KGB miała samodzielnie rozwijać zagraniczne kontakty handlowe¹⁶.

¹⁴ Pringle 1998, s. 178–179.

¹⁵ Bateman 2016, s. 23–25.

¹⁶ Staar 2004, s. 39–57.

W wymiarze operacyjnym rozwiązanie KGB przyczyniło się do stworzenia szeregu mniejszych instytucji wywiadowczych. Miało to maksymalizować efektywność wykorzystania dostępnych zasobów ludzkich i materialnych oraz nowych metod, technik i narzędzi pracy wywiadowczej.

Wymiar organizacyjny

Ogromny wywiadowczy moloch, jakim był KGB, został po rozpadzie Związku Sowieckiego podzielony na szereg mniejszych instytucji (w 1991 r. w KGB służyło 488 tys. osób, w tym 220 tys. w wojskach granicznych). W tym okresie jego działania szczegółowo regulowała *Ustawa o organach bezpieczeństwa państwowego ZSRS z 16 V 1991 r.*

W sumie w latach 1991–2015 restrukturyzacji rosyjskich służb specjalnych było kilka. Ze względu na temat tego artykułu przedstawione zostaną tylko niektóre, te bezpośrednio powiązane z rozpadem ZSRS, czyli praktycznie do 1993 r. Tego typu działania można podzielić na dwa okresy. Pierwszy, od sierpnia do grudnia 1991 r. – to podział KGB, drugi – to tworzenie nowych instytucji wywiadowczych.

Zmiany rozpoczęły się prawie natychmiast po puczu Janajewa (18–21 VIII 1991 r.). 21 VIII Władimir Kriuczkow, szef KGB i jeden z przywódców puczu został aresztowany, a 22 VIII szefem KGB został Wadim Bakatin. W powstałym chaosie Gorbaczow próbował wzmocnić swoją pozycję przeprowadzając czystki w służbach specjalnych, zwłaszcza w KGB. Jelcyn natomiast czynił wszystko, aby osłabić władzę Gorbaczowa. Rozpad ZSRS był dla niego idealnym scenariuszem, jako że nie pozostawiał w rękach komunistycznego reformatora praktycznie żadnej władzy.

Zdawał sobie z tego doskonale sprawę Borys Jelcyn, kiedy podejmował decyzję o pozostawieniu KGB w strukturach Federacji Rosyjskiej. Ograniczył w ten sposób zakres i zmniejszył tempo zmian służby, która razem z Komunistyczną Partią Związku Sowieckiego, była jednym z filarów reżimu komunistycznego. 26 XI 1991 r. zlikwidował KGB Federacji Rosyjskiej i w jego miejsce powołał Federalną Agencję Bezpieczeństwa Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Sowieckiej (RSFRS), kierowaną przez Wiktora Iwanienko¹⁷.

19 XII, na bazie Agencji Bezpieczeństwa Federalnego i Międzyrepublikańskiej Służby Bezpieczeństwa Prezydent RFSSR powołał Ministerstwo Bezpieczeństwa i Spraw Wewnętrznych RFSSR. Jego działanie opierało się na ustawie o federalnych organach bezpieczeństwa państwowego. W jego skład wchodziły: Federalna Agencja Bezpieczeństwa (ros. *Агентство Федеральной*

¹⁷ Ukaz Prezidenta SSSR ot 26.11.1991.

Безопасности, Agencstwo fiederalnoj biezopasnosti, AFB) oraz Służba Wywiadu Zagranicznego (ros. *Служба Внешней Разведки Российской Федерации*; Służba wnieszniej razwiedki, SWR). Jednak już 26 XII 1991 r. Rada Najwyższa Federacji Rosyjskiej przyjęła rezolucję wzywającą Sąd Konstytucyjny do odwołania decyzji o powstaniu nowego ministerstwa. Sąd wydał postanowienie w tej sprawie 15 I 1992 r., a 24 I Borys Jelcyn powołał do istnienia nowe dwa ministerstwa – Ministerstwo Bezpieczeństwa i Ministerstwo Spraw Wewnętrznych.

Ministerstwo Bezpieczeństwa było wtedy największą służbą specjalną Rosji. Przejęła ona infrastrukturę, dokumenty i zadania Drugiego Zarządu Głównego KGB, Trzeciego Zarządu Głównego KGB, Czwartego Zarządu Głównego KGB, Szóstego Zarządu Głównego KGB, Siódmego Zarządu Głównego KGB oraz Zarządu Ochrony Konstytucji. Ministerstwo to było odpowiedzialne za działania w wymiarze kontrwywiadowczym na terytorium Rosji i poza jej granicami. Ważnym kierunkiem jego działań stały się wtedy sprawy finansowe i gospodarcze.

21 IX 1993 r. Jelcyn wydał dekret nr 1400 rozwiązujący parlament. Mimo kolejnego ogromnego politycznego zamieszania udało mu się raz jeszcze cało wyjść z problemów. 21 XII 1993 r. rozwiązał Ministerstwo Bezpieczeństwa. Federalna Agencja Bezpieczeństwa została przemianowana na samodzielną Federalną Służbę Kontrwywiadowczą (ros. *Федеральная Служба Контрразведки*; Fiederalnaja Służba Kontrrazwiedki, FSK)¹⁸.

Działała ona do 12 IV 1995 r., kiedy powstała Federalna Służba Bezpieczeństwa (w latach 1975–1991 kadrowym pracownikiem KGB, a później FSB, był obecny prezydent Federacji Rosyjskiej Władimir Putin)¹⁹.

Główny Pierwszy Zarząd Wywiadowczy KGB dekretem prezydenta Jelcyna z 18 XII 1991 r. przemianowany został na Centralną Służbę Wywiadu. Jej pierwszym dyrektorem został późniejszy premier Federacji Rosyjskiej Jewgienij Primakow. Działała ona od września do grudnia 1991 r. Została wtedy przekształcona zarządzeniem prezydenta Federacji Rosyjskiej Borysa Jelcyna nr 293 z 18 XII 1991 r. na Służbę Wywiadu Zagranicznego Federacji Rosyjskiej (ros. *Служба Внешней Разведки Российской Федерации*; Służba wnieszniej razwiedki, SWR) która podlegała od grudnia 1991 roku, pod utworzone wtedy Ministerstwo Bezpieczeństwa i Spraw Wewnętrznych.

Była ona bezpośrednią następczynią Pierwszego Zarządu Głównego KGB, czyli wywiadu zagranicznego. W odróżnieniu od Zarządu, struktura SWR odpowiadała priorytetom rosyjskiej polityki bezpieczeństwa, a nie doktrynom partii komunistycznej. Zaraz po powstaniu SWR napotykała jednak na wiele problemów, w tym głównie budżetowych oraz na te związane ze współpracą międzynarodową.

¹⁸ Ukaz Prezidenta RF ot 21.12.1993.

¹⁹ Ukaz Prezidenta RF ot 23.06.1995.

Największe i najdalej idące zmiany organizacyjne, które dotyczyły funkcjonariuszy KGB, miały miejsce w czasie drugiego etapu restrukturyzacji rosyjskich służb wywiadowczych. To wtedy powstały główne elementy SWR, działało Ministerstwo Bezpieczeństwa, powstała Federalna Agencja ds. Komunikacji i Informacji Rządowej (ros. *Федеральное Агентство Правительственной Связи и Информации*, ФАПЦИ; Federalnoje agentctwo pravitelstvjennoj swiazi i informacii, FAPSI), Główny Zarząd Ochrony (ros. *Главное Управление Охраны*, ГУО; Gławnoje upravlienije ochrany, GUO) oraz Federalna Służba Graniczna (ros. *Федеральная Пограничная Служба*, ФПС; Fiederalnaja Pogranicznaja Służba, FPS).

FAPSI powstało 24 XII 1991 r. na mocy postanowień dekretu Prezydenta RSFSR nr 313 (*О создании Федерального агентства правительственной связи при Президенте РСФСР*) na bazie Ósmego Zarządu Głównego KGB (łączność rządowa) i Szesnastego Zarządu Głównego KGB (wywiad radioelektroniczny).

Najpierw był to Radziecki Komitet Łączności Rządowej, a od 19 II 1993 r., na mocy dekretu prezydenta FR, już służba specjalna (Закон России № 4524-1 от 19 февраля 1993 года *О федеральных органах правительственной связи и информации*). W jej skład wszedł także Komitet łączności rządowej prezydenta RSFSR (ros. *Комитет правительственной связи при Президенте РСФСР*), Państwowe Centrum Informatyczno-obliczeniowe przy Państwowej Komisji ds. sytuacji nadzwyczajnych (ros. *Государственный информационно-вычислительный центр при Государственной комиссии по чрезвычайным ситуациям*, Госцентр СССР) i podporządkowane mu instytucje (Научно-исследовательский институт „Ромб”, Научно-исследовательский институт „Энергия”, Научно-тематический Центр „Терминал”, Московский Научно-исследовательский институт электротехники, Научно-производственное объединение „Автоматика”) oraz 16 Zarząd KGB. Odpowiadała ona za rozpoznanie radioelektroniczne, rozpoznanie techniczne, kryptografię oraz bezpieczeństwo systemów łączności.

11 III 2003 r. na podstawie dekretu Prezydenta FR (Указ президента РФ от 11 марта 2003 года № 308, *О мерах по совершенствованию государственного управления в области безопасности Российской Федерации*), zadania, siły i środki FAPSI rozdzielono pomiędzy FSO Rosji, FSB i SWR.

Główny Zarząd Ochrony Federacji Rosyjskiej (ros. *Главное Управление Охраны Российской Федерации*) powstał w 1991 r. na bazie Dziewiątego Zarządu Głównego KGB. Po puczu Janajewa Dziewiąty Zarząd Główny KGB został wydzielony z KGB i przed oficjalnym rozpadem ZSRS zmienił nazwę na Służba Ochrony ZSRS. Otrzymała ona zadania ochrony najważniejszych osób w państwie i infrastruktury krytycznej. Potem liczba zadań stale rosła.

Do służby przyłączono wtedy Pułk Kremłowski (ros. *Кремловский полк*) i jednostkę specjalną KGB ALFA. 27 V 1996 r. została ona przekształcona na

Federalną Służbę Ochrony. W latach 1993–1996 funkcjonowała także inna samodzielna instytucja, Służba Bezpieczeństwa Prezydenta FR (ros. *Служба безопасности Президента Российской Федерации*, СБП России). 26 V 1996 r. weszła w życie ustawa *О государственной охране*. Na jej podstawie powstała formalnie Federalna Służba Ochrony FR (*Федеральная Служба Охраны Российской Федерации*, ФСО). Od 11 III 2003 r. w skład tej służby weszła część struktur FAPSI.

Ostatnią służbą wywiadowczą, która powstała po zakończeniu zimnej wojny, była Służba Graniczna. Wtedy to powstał Komitet Wojsk Granicznych (ros. *Комитет по охране границ*, *Komitiet po ochranie granic*), który przejął zadania Głównego Zarządu Wojsk Ochrony Pogranicza (ros. *Главное Управление Пограничных Войск*, ГУПВ; Głównoje uprawnienie pogranicznych wojsk). Jego przewodniczącym został dowódca wojsk ochrony granic.

Nowy element prawie natychmiast przesunięto do Ministerstwa Bezpieczeństwa i Spraw Wewnętrznych, co zostało uznane przez Sąd Najwyższy FR za nielegalne. Po rozwiązaniu tego ministerstwa zniknął także Komitet. Wojska Graniczne zostały podporządkowane nowemu Ministerstwu Bezpieczeństwa i w jego strukturach pozostały do grudnia 1993 r. Dodatkowo, w 1992 r., prezydent Jelcyn stworzył Federalną Służbę Migracji. W 2001 r. służba ta weszła w skład Ministerstwa Spraw Wewnętrznych FR.

W 1993 r. Dowództwo Generalne Wojsk Granicznych otrzymało status resortu, a w 1994 r. nazwę i status Rosyjskiej Federalnej Służby Granicznej. 11 III 2003 r. Służba Graniczna została przeniesiona do FSB i obecnie nosi nazwę Federalnej Służby Granicznej Federalnej Służby Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej (ros. *Пограничная Служба Федеральной Службы Безопасности Российской Федерации*). Jej głównym zadaniem pozostaje ochrona granic lądowych, powietrznych i wodnych, a także wyłącznej strefy ekonomicznej Federacji Rosyjskiej.

Podsumowanie

Z powyżej przedstawionych faktów wynika, że po rozpadzie ZSRS rosyjskie służby specjalne nie zostały w pełni zrestrukturyzowane. Niestety, nie odcięły się one od działalności KGB w okresie komunizmu. Powstało kilka nowych, mniejszych instytucji prowadzących działania o charakterze wywiadowczym. Doszło również do zmian w wymiarach funkcjonalnym, operacyjnym i organizacyjnym, a nowe instytucje wywiadowcze straciły swój charakter strażnika ideologii komunistycznej. Zyskały za to możliwość daleko idącej specjalizacji, co miało im pomóc w stałym podwyższaniu poziomu ich efektywności i szybkości działania. W latach dziewięćdziesiątych Rosja stanęła w obliczu rosnącej

w siłę przestępczości zorganizowanej, zjawiska terroryzmu, konieczności walki z wszechobecną korupcją i problemami etnicznymi. Były to główne powody, dla których Jelcyn nie pozbył się ludzi KGB.

Oceniał on bowiem, że gdy usunie ich z nowych struktur wywiadowczych, będzie mieć ogromne problemy z zapewnieniem bezpieczeństwa państwa. To jednak ograniczało jego możliwości przeprowadzenia istotnych zmian w państwie. Jelcyn wyeliminował przy tym realny nadzór nad służbami specjalnymi ze strony parlamentu.

Kontrolował je wtedy poprzez dekrety i ustawy. Ustawa o działalności operacyjno-śledczej z 1992 r. dała służbom specjalnym uprawnienia do prowadzenia tajnego nadzoru, otwierania poczty i instalowania podsłuchów bez upoważnienia sądu czy organu nadzorczego. W tym samym roku uchwalono ustawę o bezpieczeństwie, na podstawie której służby bezpieczeństwa odpowiadały wyłącznie przed prezydentem, a kontrola parlamentarna miała mieć jedynie nominalny charakter.

W latach dziewięćdziesiątych pozycja funkcjonariuszy dawnego KGB w Federacji Rosyjskiej z każdym rokiem stawała się coraz mocniejsza. Obsadzali oni kolejne ważne stanowiska w rosyjskich służbach, policji skarbowej i służbie celnej. Przechodzili także do prywatnych przedsiębiorstw. Należy także podkreślić, że w czasie swoich kadencji Borys Jelcyn powierzył funkcję premiera aż trzem szefom wywiadu.

Ostatni szef Zarządu I Głównego KGB (wywiad zagraniczny) Jewgienij Primakow był szefem SWR (1991–1996), ministrem spraw zagranicznych (1996–1998) i premierem (1998–1999). Siergiej Stiepaszyn, były szef FSB (1994–1995), był ministrem sprawiedliwości (1997–1998), ministrem spraw wewnętrznych (1998–1999) i premierem (1999). Następcą Stiepaszyna został Władimir Putin.

Jeżeli chodzi o stosunki Rosji z Zachodem, które zawsze w historii w znaczący sposób wpływały na sytuację na szczytach władzy na Kremlu, FR nie została nigdy w pełni uznana za kraj godny przyjęcia do grona państw demokratycznych. W dalszym ciągu postrzegano FR przede wszystkim jako naturalnego następcę ZSRS. Z kolei Rosja uważała, że w dalszym ciągu NATO postrzega FR jako główne zagrożenie dla porządku światowego i dlatego nie można w żadnym wypadku ograniczać swobody działania służb specjalnych, które są jednym z najważniejszych elementów systemu rosyjskiego bezpieczeństwa narodowego.

W odniesieniu do sytuacji bieżącej – obecnie niepotwierdzone przez inne źródła informacje podawane przez media ukraińskie wskazują na duże problemy w pracy rosyjskich instytucji wywiadowczych.

Na przykład obecnie ocenia się, że ogromne kwoty były defraudowane od 2014 r. przez struktury rozpoznawcze i instytucje wywiadowcze Federacji Rosyjskiej. Ukraińskie szacunki mówią nawet o problemach z wydatkowaniem

i rozliczeniem 5 mld USD, które miały być przeznaczone na działania z zakresu walki informacyjnej, operacji psychologicznych oraz wywiad osobowy w Ukrainie²⁰. Nie poprawiła się jakość funkcjonowania rosyjskich systemów rozpoznawczych, w tym głównie rozpoznania obrazowego. Nie udało się Rosji pokonać trudności związanych z wykorzystaniem nowoczesnych technologii, a także z wydłużeniem pracy satelitów.

FR nie dysponuje przy tym komercyjnymi systemami zobrazowania powierzchni Ziemi, jak te wykorzystywane przez firmy z USA i Europy Zachodniej (np. *Albedo*, rozdzielczość 10 cm; *WorldView-4*, 30 cm; *WorldView-3*, 30 cm; *WorldView-2*, 0,5 m; *WorldView-1*, 0,5 m; *GeoEye-1*, 0,5; *Pleiades Neo*, 30 cm, *Pleiades-1A*, 0,5 m; *Pleiades-1B*, 0,5 m; *Pelican SuperView-1*, 0,5 m; *KOMPSAT-3A*, 0,55 m; *KOMPSAT-3*, 0,7 m; *QuickBird*, 0,65 m; *Satelloptic*, 0,7 m; *Gaofen-2*, 0,8 m; *TripleSat*, 0,8 m; *IKONOS*, 0,8 m; *SkySat*, 50 cm; *SkySat-C*, 50 cm; *Jilin-1*, 1 m; *TerraSAR-X SPOT-6*, 1,5 m; *SPOT-7*, 1,5 m).

Problem ten był już wyraźny w czasie konfliktu w Gruzji w 2008 r. Do tego doszły kłopoty z systemami dowodzenia i łączności, co nie tylko ograniczało możliwości działania rosyjskich sił zbrojnych, ale także stwarzało i stwarza poważne zagrożenia bezpieczeństwa dla żołnierzy.

Rosyjskie struktury rozpoznawcze i instytucje wywiadowcze wciąż borykają się z dziedzictwem czasów sowieckich – związanym głównie z niewystarczającą liczbą, tempem i poziomem jakości działania struktur analityczno-informacyjnych. Nie potrzeba raportów wywiadu, by zidentyfikować sytuacje polegające na złych ocenach, analizach i prognozach. Tego typu produkty informacyjne niewłaściwie przedstawiały sytuację w Ukrainie, która wcale nie witała żołnierzy rosyjskich kwiatami, chlebem i solą²¹.

Wskazuje to na popełnianie poważnych błędów w pracy rozpoznania i wywiadu, takich jak dążenie do przekazywania politykom i dowódcom tylko tych informacji, których oni oczekują i o poważnym nieinformowaniu organów politycznych państwa o rzeczywistej sytuacji w Ukrainie, przede wszystkim z obawy o własne stanowiska i kariery. Najwyraźniej do przełożonych trafiały tylko takie informacje, których oni oczekiwali i których chcieli słuchać. To wszystko mogło spowodować, że przede wszystkim źle zostały ocenione przez rosyjskie struktury rozpoznawcze i instytucje wywiadowcze takie elementy jak jakość i morale ukraińskich sił zbrojnych. Najwyraźniej nie dostrzeżono szeregu zmian w uzbrojeniu, wyposażeniu i poziomie wyszkolenia SZ Ukrainy od zajęcia Krymu w 2014 r. Po drugie, poważnie niedoszacowano poziom gotowości

²⁰ Dostępny w Internecie: <https://www.unian.net/war/5-mlrd-v-nikuda-putin-hochet-razo-bratsya-pochemu-provalilas-podrywnaya-deyatelnost-v-ukaine-novosti-donbassa-11733466.html> (dostęp 21.04.2022).

²¹ Reynolds, Watling 2022.

ukraińskiego społeczeństwa do obrony własnego kraju, nawet za cenę dużych wyrzeczeń i ofiar.

Należy więc zadać sobie pytanie, czy obecnie instytucje wywiadowcze FR różnią się tak wiele od KGB? W Rosji nie doszło nigdy, jak to ma miejsce w krajach demokratycznych po porażkach wywiadu, do prawdziwej politycznej i publicznej debaty nad służbami specjalnymi. Będzie to więc w dalszym ciągu poważny problem badawczy, głównie w obszarach identyfikacji oraz oceny historycznych, kulturowych, społecznych i politycznych imperatywów, które mają największy wpływ na dynamikę zmian w rosyjskim sektorze bezpieczeństwa. Rosja i sam Putin boją się bowiem najwyraźniej najbardziej tego, że gdy FR przestanie na dobre być imperium, przestanie również istnieć jako jednolite państwo.

Trudno teraz podejmować także dyskusję na temat demokratyzacji Rosji. Rosja sama ogłosiła się imperium, chociaż czas imperiów w geopolityce już dawno minął. Dlatego po dokonaniu, w związku z Ukrainą, korekt osobowych na szczytach struktur rozpoznawczych i instytucji wywiadowczych nie należy oczekiwać w nich większych zmian funkcjonalnych, organizacyjnych i operacyjnych.

Może za to nasilić się walka o pieniądze i wpływy, co w najgorszym wypadku doprowadzi do kryminalizacji sytuacji w strukturach rozpoznawczych i instytucjach wywiadowczych. A powinny one przecież działać wspólnie, operując w wyznaczonych im obszarach odpowiedzialności. Nie mogą ze sobą walczyć, a tym bardziej się zwalczać. Kłopoty w Ukrainie mogą dodatkowo doprowadzić do pojawienia się różnego typu zarzutów i wzajemnych oskarżeń, a to wcale nie wróży dobrze na przyszłość.

Bibliografia

Źródła

Ukaz Prezydenta SSSR ot 11.09.1991 N UP-2538 „Ob obrazowanii koordinacijnnowo sowieta Komitietu gosudarstwiennoj biezopasnosti SSSR”.

Ukaz Prezydenta SSSR ot 24.10.1991 N UP-2784 „O Koordinacjonnom sowietie Mieždurespublikanskoj służby biezopasnosti”.

Ukaz Prezydenta SSSR ot 26.11.1991 N UP-233 „O prieobrazowanii Komitietu gosudarstwiennoj biezopasnosti RSFSR w Agienstwo fiederalnoj biezopasnosti RSFSR”.

Ukaz Prezydenta RF ot 21.12.1993 N 2233 „Ob Uprazdnienii Ministierstwa biezopasnosti Rosijskoj Fiedieracji i sozdanii Fiedieralnoj służby kontrrazwiedki Rosijskoj Fiedieracji”.

Ukaz Prezydenta RF ot 23.06.1995 N 633 „O pierwoczieriednych mierach po realizacji Fiederalnego Zakona „Ob Organach Fiedieralnoj służby biezopasnosti w Rosijskoj Fiedieracji”.

Оpracowania

- Aleksiejew W.W., Aleksiejewa J.W. (2003), *Распад СССР в контексте теорий модернизации и имперской эволюции*, „Отечественная история” № 5, s. 3–20.
- Andrew C. (2018), *The Secret World. A History of Intelligence*, Londyn.
- Ateş A. (2020), *The Transformation of Russian Intelligence Community After the Cold War (1991–1993)*, „Karadeniz Araştırmaları” XVII/66.
- Bateman A. (2016), *The KGB and its Enduring Legacy*, „The Journal of Slavic Military Studies” Vol. 9, Issue 1.
- Cogan C. (2004), *Hunters not gatherers: Intelligence in the twenty-first century*, „Intelligence and National Security” 19(2).
- Darczewska J., Żochowski P. (2013), *Rola służb specjalnych w systemie politycznym Federacji Rosyjskiej*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego. Wydanie specjalne”.
- Kamiński M.A. (2021), *Ewolucja wywiadu jako instytucji państwa*, Warszawa.
- Kraj K. (2018), *W stulecie organów bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej – od WCzK do KGB*, „Bezpieczeństwo. Teoria i praktyka” 1.
- Minkina M. (2014), *Sztuka wywiadu w państwie współczesnym*, Warszawa.
- Mironow B.N. (2021), *Дезинтеграция СССР в историографии: развал или распад*, „Вестник Санкт-Петербургского университета. История”, t. 66, wyp. 1.
- Pringle R.W. (1998), *The Heritage and Future of the Russian Intelligence Community*, „International Journal of Intelligence and Counterintelligence” Vol. 11, Issue 2.
- Staar R.F., Tacos C.A. (2004), *Russia’s Security Services*, „Mediterranean Quarterly” 15 (1).
- Walther U. (2014), *Russia’s Failed Transformation: The Power of the KGB/FSB from Gorbachev to Putin*, „International Journal of Intelligence and Counterintelligence” Vol. 27, Issue 4.
- Wdowin A.I. (2011), *Причины распада Советского Союза в российской научной и публицистической литературе*, „Мир и политика” № 12.

Strony internetowe

- Akopow P., *Nastuplenie Rosiji i nowowo mira; Наступление России и нового мира*, RIA Novosti, <https://ria.ru/20220226/rossiya-1775162336.html> (dostęp 26.03.2022).
- Nikuda V., *Putin choczet razobratsaya paczietu prowaliaś prorwynaja dejatielnost w Ukrainie*. <https://www.unian.net/war/5-mlrd-v-nikuda-putin-hochet-razobratsaya-pochemu-provalilas-podrywnaya-deyatelnost-v-ukaine-novosti-donbassa-11733466.html> (dostęp 21.04.2022).
- Portal CNN Politics, *No short-term end in sight in Russia’s invasion of Ukraine, Western officials say*, <https://edition.cnn.com/2022/04/15/politics/ukraine-russia-protracted-war-us-european-officials/index.html> (dostęp 15.04.2022).
- Reynolds N., Watling J., *Ukraine Through Russia’s Eyes*, <https://rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/ukraine-through-russias-eyes> (dostęp 30.03.2022).